

Отримано: 9 лютого 2019 р.

Прорецензовано: 25 лютого 2019 р.

Прийнято до друку: 1 березня 2019 р.

e-mail: kirilkovavolyn@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-7-9

Кірілкова Н. В. Германізми та інші запозичення в діалектній фразеології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 7–9.

УДК [811.161.2'282:811.11](477.81/82)

Кірілкова Наталія Василівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови РДГУ

ГЕРМАНІЗМИ ТА ІНШІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ДІАЛЕКТНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Германізми та похідні від них утворення, слова і морфеми, засвоєні через посередництво німецької мови, посідають чільне місце в лексико-фразеологічній системі волинських говірок української мови. Германізми у складі ФО стосуються духовної сфери, побутової, професійно-виробничої, соціальної, культури. Запозичені усним шляхом конкретні назви, які часто собою являють безеквівалентну лексику, набувають фразеологічно зв'язаних значень. Ці одиниці у волинських говірках мають широкий спектр стилістичних забарвлень – від урочистого, високого до іронічного, зневажливого. Просторічна вимова запозичень у складі фразеологічних одиниць також є джерелом конотації. Деякі германізми та інші запозичення зберігають фонетико-граматичні риси мови-посередниці – польської або ідиш.

Ключові слова: волинські говірки, германізми, компонент фразеологізму.

Natalia Kirilkova,

candidate of philological sciences, associate professor of department of Ukrainian of the Rivnestate humanitarian university

GERMANISMS AND OTHER BORROWING IN DIALECTAL PHRASEOLOGY

The unique phenomenon of culture of South Volyn should be considered as an integral structure that developed on the basis of local traditions, creatively mastering the best achievements of European culture. In contrast to the literary language, which has been replenished mostly in abstract vocabulary, dialectal language absorbs verbally the foreign-language specific names, which often represent a non-equivalent vocabulary. German words and derivatives from them, words, and morphemes, acquired through the mediation of the German language, occupy a prominent place in the lexical-phraseological system of the Volyn dialects of the Ukrainian language. Germanisms in the FO relate to the spiritual sphere, professional production, household, social, sphere of culture, fashion, including the names of decorations and ornaments. Such vocabulary was intensively assimilated, created word-building nests and acquired a phraseologically predetermined meaning. These units in the Volyn dialects have a wide range of stylistic colors – from solemn, high to ironic, disparaging, they have acquired the relevant connotations in the colloquial language. A linguistic pronunciation of borrowings in the phraseological units is also a source of connotation, as well as a specially introduced dialectal pronunciation of Ukrainian words. Some germanisms and other borrowings preserve the phonetic and grammatical features of the language-mediator – Polish or Yiddish.

Key words: dialects of Volyn, germanism, idiom component, adoption.

В діалектній фразеології волинського говору можна спостерігати чимало компонентів-запозичень як давніх, так і новіших, що пов'язано з непересічною роллю волинських земель у східнослов'янському інформаційному просторі.

Постановка проблеми. Відомо, що ФО характеризуються усталеністю, відтворюваністю, надслівністю, через що іншомовні компоненти у складі усталених сполук свідчать про їхнє глибоке засвоєння діалектною мовою, здатність пристосовуватися до ареальної мовної системи, розвивати фразеологічні значення. Німецькі слова та похідні від них утворення, слова і морфеми, засвоєні через посередництво німецької мови, посідають чільне місце в лексико-фразеологічній системі волинських говірок української мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вплив німецької мови на говори південно-західного нароччя української мови на основі діалектних словників М. Онишкевича, Ю. Карпенка, І. Лук'янюка, Г. Шила, О. Горбача, М. Корзонюка, Я. Закревської здійснили М. Кочерган, В. Лопушанський, Т. Пиц, Н. Нечаєва. Дослідники виявили причини та шляхи запозичень, особливості фонетико-морфологічної та лексико-семантичної адаптації, взаємодії з іншими запозиченнями та українськими відповідниками. Іншомовні компоненти у складі усталених сполук волинських говорів об'єктом аналізу не були.

Іншомовна лексика як компонент фразеології свідчить не тільки про безпосередні побутові або виробничо-професійні контакти носіїв різних культур, а і про взаємопроникнення книжного та розмовного мовлення, зокрема, як це мало місце в середині XVI століття на теренах княжої Волині, формуючи культурну ідентичність та національну свідомість [8, с. 12]. В українській мові виявляють германізми праслов'янської доби, успадковані сучасними говірками. Безпосередні контакти населення цього регіону з носіями німецької мови засвідчують з часів Галицько-Волинського князівства (XIII–XIV ст.), коли інтенсивно розвивалися політичні й торговельні зв'язки з німецькими землями. Уже в пам'ятках XVII–XVIII ст. виявляють запозичення з німецької мови та слова, що виникли у західнослов'янських мовах на базі кореневих морфем німецького походження [7]. Німецька мова і в подальшому мала неабияке значення у поширенні лексики галузі виробничо-професійної діяльності, освіти західноукраїнської інтелігенції.

Мета і завдання дослідження – проаналізувати германізми та деякі інші запозичення, що увійшли до складу фразеологізмів волинських говірок південно-східного наріччя української мови. Визначена мета передбачає розв'язання таких завдань: методом суцільної вибірки виписати з діалектного фразеологічного словника одиниці, що містять германізми, засвідчити варіанти таких ФО, виявити функційно-семантичні ознаки запозичень. Аналіз реєстру діалектного фразеологічного словника дозволяє виявити оцінку діалектоносієм ролі запозичень у системі засобів ареального мовлення, синтагматичні зв'язки одиниць, фонетико-граматичні зміни іншомовного компонента, спричинені розвитком семантики. Такі дані важливі для когнітивної лінгвістики.

Матеріалом до статті слугували фразеологічні одиниці, засвідчені Словником волинських фразеологізмів (Кірілкова, 2013). Цей словник фіксує розмовну фразеологію волинських говірок, що не увійшла до літературної мови, часто відобра-

жає суто місцеві реалії. Такі одиниці трапляються в одній-двох говірках, засвідчують особливості менталітету південних волинян, їхні вподобання, стосунки із іншими мовними групами, що компактно проживали поруч з українцями. Походження компонента фразеологізму визначено за ЕСУМ.

Виклад основного матеріалу. На теренах західної України відзначають помітно більший вплив польської та німецької мов зокрема і в якості провідників інтернаціональної лексики, що певним чином віддаляло її від основного мовного масиву [3, с. 69–70]. Давні запозичення часів Київської Русі – глибоко засвоєна безеквівалентна лексика, що відображає реалії буденного українського життя, наприклад, як *сало без хліба* (герм. *hlaiba ‘хліб’), *ніти на свій хліб, (заробити) на хліб і до хліба, жадний кусок хліба; зайти в шкоду* (двн. scado ‘шкода’); у *старій скрині* (свн. Scrīni ‘шафа’), як у *скрині* тощо. Пізніші запозичення засвоювалися як через літературні джерела, так і за допомогою усного спілкування. Проте навіть давні запозичення в ролі компонентів ФО часто зберігають сему ‘маркер іншої культури’ або ‘високого соціального стану’, ‘культурний’: *наплювати в тарілку* (свн. Talier ‘тарілка’); *лізти не в свою тарілку*; з *грязі в князі* (пгерм. *kunigaz ‘король’), з *болота в королі* (двн. Karl – власне ім’я володаря франків); як *коту і пону* (двн. pfaſſo ‘духовна особа’, священник’); *підвести під церкву* (двн. chīrihha ‘тс.’), в *одну церкву не ходили* тощо.

О. Г. Муромцева зазначає, що на Україні зокрема в другій половині XIX – на початку XX ст. були представлені різні типи двомовності. Етнічна, зумовлена територіальним сусідством, та двомовність окремих груп, яка була провідником запозичень із географічно віддалених країн і народів [3, с.61]. На засвоєння іншомовної лексики вказує активізація і розширення її словотворчих можливостей, а також набуття фразеологічно зв’язаних значень запозиченнями, які успадкувала стара книжна мова. Ці явища можна спостерігати і в реєстрі фразеологічного словника (порівняйте: як *мавпа* (н. Maulaffe ‘мавпа’) *папір* (н. Papiér ‘папір’) – в *папірці завертати*; *водити по шнурочку* (н. Schmir ‘шнур’); *пофарбувати* (з *фарба* нвн. farbe ‘колір, фарба’) *все в зеленій колір* тощо). І все ж значна частина іншомовної лексики, запозиченої пізніше, виявляє ще недостатнє освоєння, що виражається в добиранні лексичних відповідників [3, с. 67]. Такі варіанти компонентів ФО маємо і в діалектних фразеологізмах: *лаштух* (двн. *hamal ‘путо для тварин’) (*торба, мішок*) з *грошима*; з *глини кулю* (сн. kule ‘куля’) (*коніки*) *ліпити*; *стати статуєю* (н. Statue ‘тс.’) (*нам’ятником*); не з *цукру* (н. Zucker ‘цукор’) (*глини*), не *розтанеш*; *покласти в довгу шухляду* (н. Schublade ‘шухляда’) (*ящик*). Іноді усі варіанти компонентів ФО запозичення: як *свиня в апельсинах* (гол. appelsien букв. ‘китайське яблуко’), (*коралях*) (слат. corallus ‘корал’), *рюшак* (фр. ruche ‘рюш, вулик’); *спустити на гальмах* (двн. *hamal ‘путо для тварин’) (*тормозах* (гр. τρομος)) тощо.

Якщо семантика компонента затемнена, то слід чекати значного за обсягом гнізда ФО з різноманітними власне лексичними, словотвірними та фонетичними варіантами. Часто один із компонентів варіанта ФО іншомовне запозичення. Фразеологізм *защипори зайшли* у говірках Південної Волині має варіанти *защипори* (*щипори*, *щипари*, *защипари*) *зайшли*. Спостерігаємо забуття етимології, спричинене зміною фонеморфологічної структури слова, що призвело в подальшому до явища метатези компонентів фраземи – і, як наслідок, фразеологічне зрощення, в якому вже загальна семантика зовсім не впливає із семантики складових [2, с. 85]. Компонент *защипори* мовці намагаються вмотивувати найближчими фонетико-смісловими відповідниками, серед яких є і запозичення з німецької *щипора* (н. ст. Spore ‘щпора’), *нар*, вузькодіалектне *щипара* (н. Sperren ‘розставляти, загороджувати’).

Широковідомою одиницею *взяти за барки*. *Барки* зі значенням ‘плечі’ та з позначкою «старе» ‘верхня частина спини’ в пам’ятках XVII ст. подано як запозичення з польської мови (ЕСУМ 1, с.144). Для сучасного мовця слово існує лише у складі фразеологічної одиниці, не співвідноситься з конкретним денотатом. У говірках Південної Волині фразеологізм представлений у варіантах: *взяти за шкабарки* (*шкреберки*, *шкебрики*, *жбарки*, *бари*, *обарки*). Із наявного матеріалу видно, що мовці хочуть вмотивувати слово, зближуючи його фонетично зі *шкребти* (*шкреберки*, *шкебрики*), *зябри* (*жбарки*), *баки* (*обарки*). Жодний компонент із згаданих вище не існує як слово вільного вжитку, всі вони фразеологічно зв’язані. Експеримент виявив, що сучасні мовці вбачають тут слово *бакенбарди* (н. Bäckensbart ‘бакендардаи), скорочено – *баки* (порівняйте: *забиті гаки-баки*). *Усталена стодука як томба* (н. Tumba ‘могила, труна, яма’) *серед городу* зберігає компонент зі значенням мови-реципієнта, яке не відоме в загальнонародній українській мові. Намагання вмотивувати іншомовне запозичення з непрозорою семантикою вбачаємо в усталених висловах *десерт* (фр. dessert ‘десерт, солодка страва, що подається в кінці обіду’) за *стодолою* (з п. від двн. stadal ‘сарай, стодола, хлів, стійло’ (тут також маємо протиставлення ступеня «прийняття» давнього запозичення і новішого); як *два польці об асфальт* (н. Asphalt ‘асфальт’) тощо.

На відміну від літературної мови, яка поповнювалася здебільшого абстрактною лексикою, побутове мовлення, в якому формується народна фразеологія, вбирає іншомовні конкретні назви. Багато компонентів-назв приладів, побутових пристроїв, виробів, технічних винаходів тощо. На самостійність іншомовного слова часто вказує відсутність синонімічних відношень з автохтонними словами [6, с. 82]. Як правило, такі ФО не мають лексичних варіантів: як *цвяшок* (двн. zwěc ‘цвях’), *цвяшки жарені їв би*, як *дратва* (свн. drāt ‘дріт’), *клямка* (свн. klamm ‘спазм; пута; клямка; держак’) *впала, до клямки*, як *до клямки*; *пильвою* (сн. kule ‘куля’) *вилетіти*; *лізти в пляшку* (п. від нвн. flásche ‘пляшка’), *без пляшки* (*сто грам* (через посередництво н. Gramm з лат.) *не розберешся*; *спустити на гальмах* (двн. *hamal ‘путо для тварин’), *гальма гуляти*; як *фанера* (з н. Furiér ‘фанера’) *над Парижем*; як у *танку* (англ. tank ‘бойова броньована машина’); *включити локатори* (англ. locator ‘локатор’); *відправити на шайбу* (н. Scheibe ‘диск, кружок’); *ноль* (іт. nulla ‘ніщо’) *по фазі* (н. Phase ‘фаза’); *підняти планку* (нвн. Plánke ‘дошка, мостина, планка’); *прикидатися шлангом* (н. Schlange ‘технічне рукав, шланг’); *здрасі в форточку* (н. Pforte ‘ворота, брама’); *дах* (свн. dach ‘дах’) *їде*. Через посередництво з польської мови на Західній Україні з’явилося слово *ровер* (англ. rover ‘велосипед’), цей компонент є і у фразеологічних сполуках: як *ровер* (*велосипед* (фр. vélodirède букв. ‘швидкими ногами’), *захотілося на роверчика*). Із наведених прикладів видно, що за сферами використання це не лише побутова лексика, а й лексика військової справи, будівництва, машинобудування, електротехніки, метрології, а також соціальної сфери (*принц* (нвн. Prinz ‘принц’) *на білому коні*; *сто бочок арештантів* (н. Arrést); *флаг в руці* (гол. v’lag ‘прапор’); як *дві куми*: в *тюрмі* і *під тюрмою* (свн. turt ‘башта, вежа’) тощо).

Іншомовні елементи можуть стосуватися світових культурних надбань. У фразеологізмі розмовної мови вони перенесені у побутову площину: *фокуси* (н. Fokus) *показувати*; своє *кіно крутити* (н. Kino, скорочено від Kinetanograph); *кіно сені і німці*; *баларина на шпагаті* (н. (бав.) Spagát ‘шпагат’); *цирк* (через посередництво н. Zirkus з лат. circus ‘коло, цирк, іподром’) на *дроті* (нвн. Draht ‘дріт’); *кафе* (н. Kaffe ‘кава, кав’ярня’) «*Два бублики*»; *ніти під галерею* (н. Galerie). Привертає увагу той факт, що часто поруч із запозиченням зі сфери культури стоїть слово-компонент на позначення побутової реалії. В такий спосіб утворюється стилістична фігура, в якій збігаються суперечливі елементи – оксюморон.

Назви предметів одягу, прикрас та оздоб у фразеологізмах не частотні. Ці предмети смішно виглядають на розсуд неблагливіх сільських мешканців: такі одиниці також використовують для створення експресивної внутрішньої форми фразеологізмів: *руки в бруку* (нн. brök або гол. broek 'штани); *чортішо, а збоку бантік* (свн. bant 'стрічка, тасьма, зав'язка'). Є лексичні запозичення – компоненти ФО, що співвідносяться з денотатами, мало поширеними в українському побуті. Такі ФО мають загальну семантику 'невідомо що', 'забаганка', 'дурниця': *марципани* (через посередництво н. Märzipan з іт.) з *долотом*; *шампанське* (н. Champagne 'Шампань' назва провінції) з *ананасами* (через португальську та ін. свр. мови з індіанських мов Південної Америки); *фунт* (н. Pfund 'фунт') *ізоуму* (турецьке üzüm 'виноград'); з *понтом* (лат. pōnto) *под зонтом* (гол. zōndeck 'захист відсонця'). В них часто поруч стоять запозичення з різних мов. Рідко германізми у складі ФО мають негативну конотацію 'бідний' чи 'недолугий' – *лемішка* (вірогідно, з нвн. *Leimtus 'густий відвар (вівса тощо) з-під дубової лави); *лантух* (нвн. Léintuch 'полотно') з *грошима* (двн. grosch(e) чи ч. ст.), мабуть, тому, що ці запозичення давні.

Пристосування фонетичної оболонки і граматичної форми до структурних особливостей української мови та поширення в народній мові вважають провідними критеріями освоєння іншомовної лексики. Аналізований матеріал вказує на те, що іншомовна лексика у складі ФО може відображати деякі фонетико-граматичні особливості її ареального мовлення. Просторічна вимова запозичень у складі ФО також є джерелом конотації, як і спеціально привнесена діалектна вимова українських слів: *баларина на шпакаті* (перехід *e* в *a* після сонорних); *руки в бруці* (відсутність м'якого *p*' у говірках); *зайшли шарики за роліки* (сполуки *ki, gi, xi*); *аж кухайка завертається, як корова на асвальт*; *тичка на пасолу* (заміна в запозиченнях *f* на *k, xv, v, n*); *робити кумедію* (явище «укання»); *котьолок варить* (перехід *e* в *o* після м'якого приголосного); *кіна не буде* (слово *кіно* в говірках має граматичні форми).

Деякі запозичення зберігають фонетико-граматичні риси польської мови-посередниці: *ладнати пайонси* (н. passen); *перша кляса* (через посередництво н. Klasse 'гс.' з лат.); *куций балъ* (фр. bal 'танець'); *кумедія* (лат. cōmœdia 'комедія') з *штири гроши* (двн. grosch); *до вибору й до кольору* (лат. color 'колір, фарба') тощо.

Певні слова та фрази з етнолектів усвідомлюють як маркери національної приналежності, за якими можна ідентифікувати мовців. Південні волиняни порівнювали своє мовлення з мовленням поліщуків (*у видро гребійонка впаля*), галичан (мовці припускають, що саме через їхнє посередництво проникають сполуки *старої курки півня шватер, най те шляк трафить*), пародіють вимову росіян (*руській місяц; картина Репіна «Пріплілі»*), поляків (*склала руки як Матка Боска; перша кляса, жидівське «зара» як польське «почекай»*). Це знайшло відображення в романі «Волинь» У. Самчука, написаного мовою, що відбиває ментальність південних волинян, їхній світогляд, особливості психологічного складу, життя. Особливо акцентовано інакшість, відмінність світосприйняття в репліках представників інших націй. Мовні партії євреїв представлені усталеними сполуками-клятвами: *Весь той товар дуже сумнівної якості, хоч його власник божитья і кляється, – от хай він до шабасу* (ід. šábes) *не доживе, хай не побачить своїх дітей, коли це не найкращий товар у світі* (Волинь, с. 215). Зібраний матеріал дає приклади трансформації усталених сполук, що вживали євреї: *мишигін голці, мишигине коп, мати коп в голові, як мишигін, тьотушка мишигана*. В ідиш лінгвісти вбачають мову-посередницю, що здавна контактувала з верхньонімецькими діалектами, тому ідишизми часто «збігаються з відповідниками в німецькій мові» [5;1]. Такі компоненти в ідіомах своїм звучанням вносять відтінок незвичайності, вони ділять пересічних мовців незрозумілі, асоціюються з особливостями мовлення єврейських громад, що проживали поруч з автохтонним населенням: *получити гебихванца* (вірогідно, пов'язано з н. Schwanz); *доставати гедзунд; чинити рейвах* (н. Réiterwache 'кінна варта'); *робити шахер-махер* (н. Macher 'той, хто виробляє; комбінатор, ділок'); *підняти хай; діло швах*. Як правило, самі одиниці застарілі, вживані рідко, означають концепти «осуд», «незгода», «неприятність», проте мета їхнього використання не лише осуд, а й заінтригувати співбесідника, виявити його некомпетентність.

З компонентом *жид*, словом, запозиченим праслов'янською через посередництво романських мов, є чимало одиниць. На ознаку етнічної приналежності може також вказувати ономастична лексика: *розумний, як Беркові штани; як Фема Бельська*, назви свят та ритуальної їжі: *як гаман (гамана) в мішку; дати гамана* (Гаман (від гебр.) – єврейське свято, особа, яку під час цього свята, нібито, використовують як об'єкт глузування і жорстокого поводження (ЕСУМ, 1, с. 464); *велика мація* (очевидно, з маца (ід.) – 'єдиний вид хліба, дозволений до вживання протягом єврейського свята Песах).

Висновки. Унікальне явище культури Південної Волині слід розглядати як цілісну структуру, яка розвивалася на ґрунті місцевої традиції, творчо засвоюючи кращі досягнення європейської культури. На відміну від літературної мови, яка поповнювалася здебільшого абстрактною лексикою, діалектна мова вбирає усним шляхом іншомовні конкретні назви, які набувають фразеологічно зв'язаних значень. Отже, діалектний фразеологічний словник засвідчує запозичення через призму національної мовної картини світу, що важливе як для сприйняття дійсності, так і усвідомлення своєї культури.

Література:

1. Кочерган М. П. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 19–24.
2. Мойсієнко В. М. До етимології фраземи "шпари в руки зайшли". *Актуальні проблеми мовної адукації у вучняї ва ўмовах рэфармавання агульна адукацыйнай школы*. Мазыр, 2001. С. 85–87.
3. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Харків: вид-во при ХДУ видавничого об'єднання «Вища школа», 1985. 152 с.
4. Нечаєва Н. О. Лексичні германізми у південно-східних говорах української мови. *Science and Education a New Dimension: Philology*, II(1), Issue: 17, 2014. С. 87–91.
5. Пиц Т. До історії досліджень німецьких запозичених слів в українській мові. *Українська мова*. 2013. № 2. С. 84–99.
6. Пророченко О. П. Німецькі лексичні запозичення в лексико-семантичній системі української мови. *Питання романо-германської філології та методики викладання іноземних мов*. 1975. Вип. 2. С. 81–85.
7. Рогаль М. С. Лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII–першої половини XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 «Українська мова». Київ, 1968. 24 с.
8. Синюк С. Книжність княжої Волині. Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури. Із-яслав – Острого, 2011. С. 12–23.

Список використаних джерел:

- Етимологічний словник української мови. Київ: Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
 Кірілкова Н. В. Словник волинських фразеологізмів. Острого – Рівне, 2013. 192 с.
 Самчук У. Волинь. У 2-х т. Т. 1. Київ: Дніпро, 1993. 574 с.